

Markedsorienterte bondenæringer i Norge på 1700-tallet

af Anna Tranberg

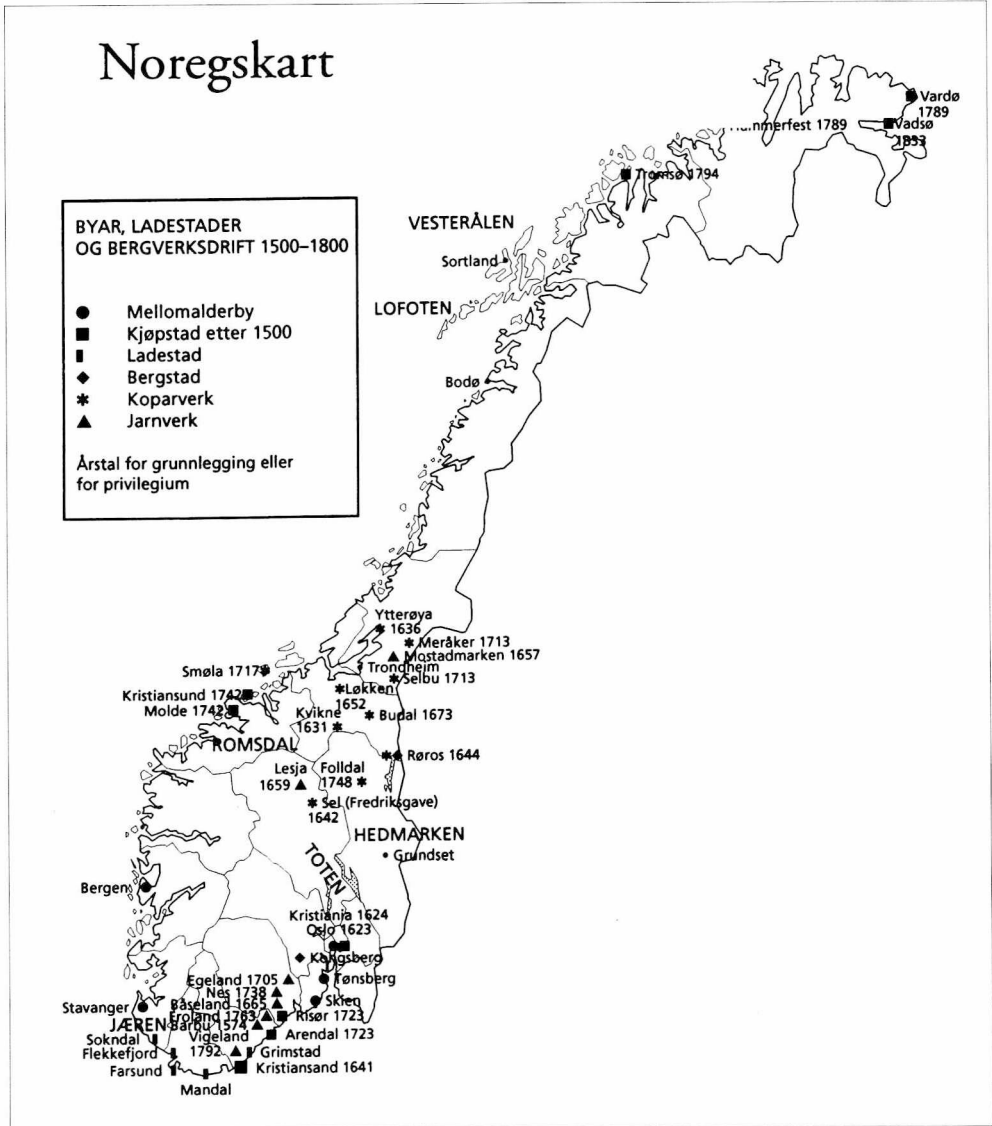
I den norske debatten om den eldre bondeøkonomien har to hovedoppfatninger av bøndenes holdninger til økonomisk virksomhet stått mot hverandre. Det tradisjonelle synet går ut på at bondeøkonomien fram til midten av 1800-tallet var sedvanestemt og subsistensorientert. Produksjonen var ikke innrettet mot markedet, men mot selvforsyning, som var et mål og et ideal. Siktemålet var å få dekket husholdets "behov", ikke å frambringe et overskudd som kunne reinvesteres. Og det var bare som følge av ytre press at bøndene lot seg tvinge inn i markedsrettet produksjon og pengeøkonomi. Den andre oppfatningen ser på bondeøkonomien som dynamisk og markedsorientert. Bøndene utnyttet mulighetene som lå i markedsrettet produksjon, for siktemålet var å få størst mulig inntekt, der overskuddet blant annet kunne reinvesteres. Disse problemområder danner klangbunn for denne artikkelen.¹

Norge både var og er et av de land i Europa som stiller mest allsidig når det gjelder ressurser. Mens for eksempel Danmark i det vesentlige bare hadde jord, disponerte Norge i tillegg over utmark, fjell, skog, elver, fosser og fiskerikt hav. Naturrikdommene og etterspørselen etter norske produkter gjorde at landet fikk mange næringer utenom jordbruket. Gjennom de siste tre århundrer av foreningstiden med Danmark utviklet Norge en variert økonomi som var sterkt integrert i det internasjonale markedet. Fisk, trelast og bergverksprodukter som sølv, jern og kobber ble eksportert eller gikk til helstatens indre marked. Norges tilknytning til europeisk økonomi begynner på 1100-tallet med eksport av tørrfisk. Men med det skogfattige Nederlands etterspørsel etter norsk tømmer fra omkring 1500 starter "Den nye tiden" med ekspansjon i norsk næringsliv og utenrikshandel. Tre nye handelsnæringer utvikler seg: skogbruk, bergverksdrift og skipsfart.²

Anna Tranberg (født i Vestjylland 1939), cand. philol. i historie ved Universitetet i Oslo 1979. Førsteamanuensis ved Høgskolen i Telemark, 3800 Bø. Publisert bl.a. "Ledighed taales ikke." Plassfamilien på gardsarbeid", *Historisk tidsskrift* (norsk) 4/1990; *Korn og klasseskille. Ringsakboka* bd.III, 1660-1840, Ringsaker 1993; "Forretningsjordbruk på Hedmarken før 1850", *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, red. Anna Tranberg og Knut Sprauten, Oslo 1996.

På tross av det allsidige næringslivet forble Norge et bondesamfunn; omkring 1800 var 90 prosent av befolk-

ningen tilknyttet bondesamfunnet. Dette har sammenheng med at bondehusholdene utførte hovedparten av

arbeidet i de nye næringene. Det særpregede for den økonomiske virksomheten i det norske bondesamfunnet var og er derfor det store omfanget av yrkeskombinasjoner. Alle bondefamilier drev med jordbruk, men de fleste hadde andre næringer ved siden av, enten som hovednæring eller som bi-næring. Yrkeskombinasjonen økte i omfang fra 1500-tallet i takt med veksten i handelsnæringene.

Dette stod i sterk kontrast til Danmarks tradisjonelle jordbruksøkonomi bygd på et godseiersystem med hoveripliktige og stavnsbundne feste-bønder. Med sin eksportrettede økonomi og sine frie og selvstendige bønder framstod Norge som den moderne delen av dobbeltmonarkiet.

Hva eksport angår gikk Norge og Danmark i hver sin retning i løpet av 1600-tallet. Med sin nære tilknytning til det europeiske ekspansive handels-sentrum i Nederland, og senere England, fortsatte Norges vekst i eksport-næringene gjennom "1600-tallets krise" og videre ut gjennom 1700-tallet. Omkring midten av 1600-tallet gikk Danmark derimot inn i en hundreårig lang stagnasjonsperiode, der den tidligere landbrukseksport ble etterfulgt av en tilbaketrekning til helstatens beskyttede indre marked, hvor Norge ble det viktigste avtakerland for korn.³

Store deler av landet ble involvert i eksportnæringene og dermed knyttet til verdensøkonomien. Fiske til eks-

port foregikk langs hele kysten fra Finnmark i nord til Rogaland i Sør-vest-Norge. Skogen dekket store deler av det sønnafjelske – området sør for Dovre og øst for Lindesnes – med foreninger til Vestlandet og nordafjells. Malm fantes i Sørøst-Norge og i Trøndelag. Foruten Bergen, som var landets eldste og største eksport-handelsby, ble skipsfarten til utlandet konsentrert til kjøpstedene og de nye havnebyer rundt Oslofjorden og nedover langs Agder-kysten. Hovedparten av de nye handelsnæringene var altså konsentrert til det sønnafjelske. Vi kan grovinndele landsdelene etter næringslivet med utgangspunkt i naturgrunnlaget i et Fiskeri-Norge, et Bergverkverks-Norge, et Skogbruks-Norge og et Sjøfarts-Norge. Men skillet mellom landsdelene var flytende, og næringene overlappet hverandre, særlig skogbruk og bergverksdrift. Trøndelag omfattet alle fire næringer.

Naturgrunnlag, topografi, avstand til bergverkene og markedene, markedsforhold og statens regulering av de nye næringer var bestemmende for hvilke næringer bondehusholdet la vekt på: fedrift, åkerbruk, fiske, skogbruk, transport, arbeid for bergverkene, sjøfart, handel eller husflid. Spesialiseringen økte gradvis, og de ulike distriktene utviklet sine særtrekk. Det ble derfor store forskjeller i livsgrunnlaget fra landsdel til landsdel, fra bygd til bygd, ja selv innen den enkelte bygd. Norges næringskart trådte fram som et lappeteppe.

Næringsmangfoldet og store forskjeller i rammebetingelsene gjør det problematisk å gi en generell beskrivelse av norske bondehusholds økonomiske virksomhet. Jeg har derfor valgt å avgrense denne artikkelen til bondehusholdenes deltakelse i bergverksdriften.

Bergverksnæringen er valgt som eksempel, fordi den kan kaste lys dels over sentrale sider ved bondehusholdenes økonomiske virksomhet, og dels over spørsmål som norske historikere har diskutert.

Følgende spørsmål vil bli stilt og forsøkt besvart: Hvor stort omfang hadde bondehusholdenes deltakelse i bergverksdriften? Hvordan var bondearbeidet organisert? Hva var siktemålet med den økonomiske virksomheten? Hvilken betydning fikk markedsorienteringen for bondeøkonomien og bygdesamfunnet?

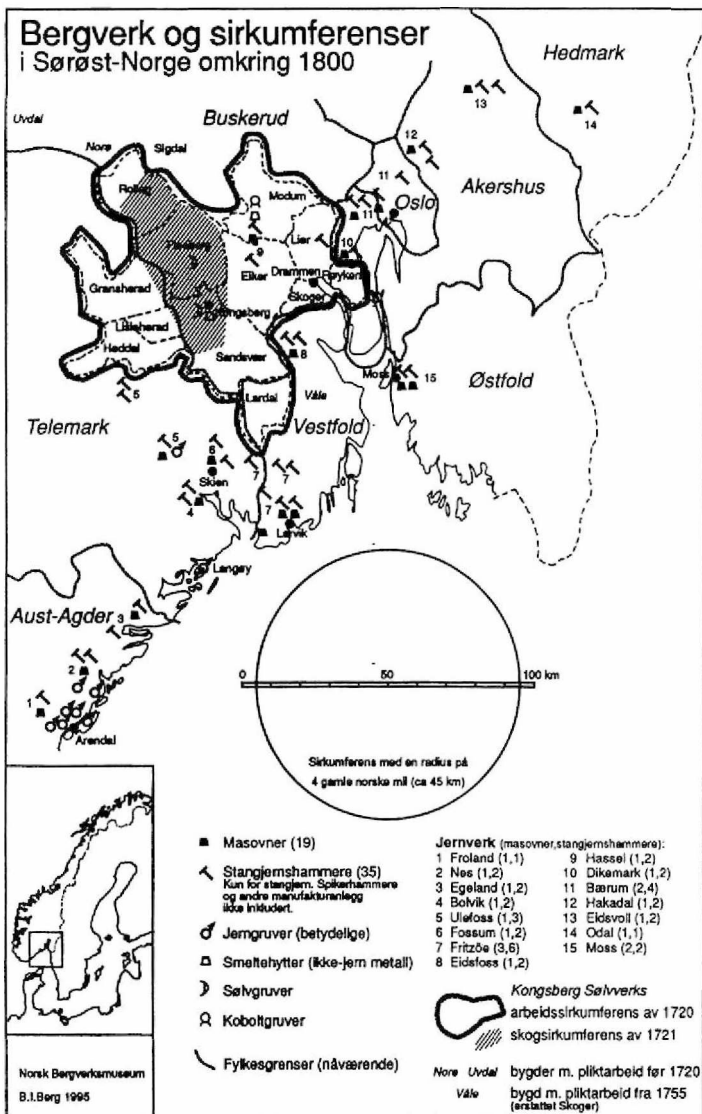
I de siste ti-årene er det gjort en god del empiriske undersøkelser av norsk bondeøkonomi i tidlig nytid. Materialet er presentert i artikler, bygdebøker (sognehistorier), regionalhistorier og avhandlinger. Men noen samlet oversikt er ikke publisert. I 1996 utkom artikkelsamlingen *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, der ni historikere presenterer lokale og regionale studier fra ulike områder av landet. Forfatterne har vært opptatt av å kvantifisere omfanget av den markedsrettede produksjonen og hvilken betydning

denne fikk for bondeøkonomien og bygdesamfunnet. Den økonomiske mentaliteten til bøndene blir også tatt opp. Jeg vil i det følgende for en stor del støtte meg til denne publikasjonen.⁴

Bergverk og bondeøkonomi

Bergverksdriften ble fast etablert på begynnelsen av 1600-tallet, den ble utvidet ut gjennom århundret og nådde sitt høydepunkt omkring 1800. Bergverksnæringen var basert på tre metaller, jern, kobber og sølv. Jernverkene ble anlagt i Oslofjordområdet, fra Moss i øst til Arendal på Agderkysten i vest, der også landets største jernmalmgruve lå. Omkring 1700 var 12 jernverk i drift og hundre år seinere 17. Produksjonen ble tredoblet i løpet av 1700-tallet. Kongsberg sølvverk som ble grunnlagt i 1624 og var det eneste av sitt slag, lå også på Østlandet. Verket utviklet seg raskt til å bli Norges største arbeidsplass; omkring 1770 var driften på sitt høyeste med 4000 gruvearbeidere, foruten bøndene. Kongsberg var landets neststørste by etter Bergen. Modum Blåfarververk ble opprettet i 1776. Kobbermalmen fantes i et avgrenset område i fjella i overgangen mellom Trøndelag og Sørøst-Norge. Røros kobberverk, opprettet 1644, var på 1700-tallet landets neststørste bedrift. På slutten av århundret var fem verk i drift. Omkring 1800 var det altså 24 bergverk. Vi skal her vesentlig konsentrere oss om kobberverkene og

Bergverk og sirkumferenser i Sørøst-Norge omkring 1800

om verkene i Buskerud, Vestfold og Telemark og i Aust-Agder.⁵

Gjennom statens nærings- og privilegiepolitikk fikk bergverkene både rett til naturressurser og til arbeid fra bøndene innen et område rundt verket, en sirkumferens. Alt sammen ble ytet mot betaling, og gårdene kunne få kompensasjoner i form av for eksempel skattelette eller fritak for soldatutskrivning. Verkene trengte store mengder skogprodukter i form av trekull, ved og ulike trematerialer, særlig var forbruket av trekull enormt, og spesielt ved jern- og kobberverkene. Privilegiene skulle sikre verkets behov for gårdens råstoffer, arbeidskraft og hestekraft, og det til en gunstig pris. Bøndene produserte ved og trekull og fraktet det fram til verkene, og de transporterte malm, materialer og andre varer, og endelig skulle de ferdige produktene føres ut til havnene. Gårdens hester ble ikke bare brukt til kjøring, men også til å drive maskiner ved gruvene.

Omfang

Hvor stort omfang hadde bondearbeidet? Vi har ikke presise tall for hvor mange bondehushold i Norge som fikk inntekter fra bergverkene, men de gav arbeid til flere bønder enn verksarbeidere. For å få et mål på omfanget kan man dels forsøke å beregne hvor mange som var involvert, og dels hvor mange dagsverk arbeidet omfattet ved enkelte verk. Vi skal se på noen eksempler.

Ved Kongsberg sølvverk var det totale forbruket av skogprodukter på 100.000 kubikkmeter i året under stordriften på slutten av 1700-tallet. Behovet for bondearbeid var derfor stort. De nærmest liggende gårder i de tre fylkene Buskerud, Vestfold og Telemark ble trukket inn i Sølvverkets interesseområde. Fra omkring 1720 var ca. 2.000 gårdsbruk pålagt pliktarbeid. Rundt 1800 var det 12.000 gårdsbruk i de tre fylkene. Antakelig var rundt 4.000 av dem, eller en tredjedel, involvert i arbeid for Sølvverket og de seks jernverkene, fordelt med halvparten på Sølvverket og halvparten på jernverkene.⁶ Ved Røros kobberverk arbeidet 1900-2000 verksarbeidere og bønder.⁷

Baring av mile. Fra fotoarkivet på Norsk Skogbruksmuseum.

I Aust-Agder lå verkene i et begrenset område. Omkring 1500 sirkumferensbønder stod for leveranser til de tre jernverkene i 1760-årene, men de leide med seg andre brukere for å utføre arbeidet. Det var altså flere enn arbeidssirkumferensbønder som hadde inntekter. Dessuten arbeidet en del for landets største kompleks av jerngruver ved Arendal med levering av ved og med malmfrakt til de østnorske jernverk. Man har beregnet at det var omtrent like mange årsverk i gruve- og jernverksdriften som trelasthandelen skapte for bøndene på hele Agder.⁸

Som eksempel på hvor tidkrevende det kunne være å utføre pliktleveran-

sen av kull, kan vi velge bygda Mykland på Agder. I 1769 var 48 brukere pålagt å levere så mye kull til Froland verk at hver bonde måtte arbeide i 102 dager for å oppfylle leveransen. Tar vi utgangspunkt i folketallet i bygda, får vi et annet uttrykk for hvor mye arbeid kulleveransen representerte. Dersom arbeidet ble fordelt mellom alle de 106 menn over 16 år i Mykland, måtte hver mann arbeide i 46 dager.⁹

Til slutt skal vi gi et eksempel på hvor omfattende bondearbeidet kunne være, både pliktarbeid og all slags frivillig arbeid. Ved de to jernverk i Asker og Bærum prestegjeld, Dikemark og Bærum jernverk, er det be-

Brenning av kullmile. Fra fotoarkivet på Norsk Skogbruksmuseum.

regnet at det ble utført 128.000 dagsverk hvert år i 1790-årene. Arbeidet ble utført innen et område som omfattet 1800 husstander og 10.000 mennesker. Om vi fordeler arbeidet, blir det 70 dagsverk pr. husstand i året. Men i virkeligheten arbeidet noen mye mer, andre mindre og noen slett ikke.¹⁰

Man har anslått at omkring 1800 arbeidet mellom 10.000 og 20.000 bondehushold for verkene.¹¹ På samme tidspunkt var det 78.000 gårdsbruk i hele landet. Det vil si at så mange som opp til 26 prosent av husholdene kan ha hatt inntekter fra bergverkene. Regner vi med 6 personer i hvert hushold, kan opp til 120.000 personer ha vært berørt.

Tvang og fritt valg

Vi har nå sett at svært mange hushold i Trøndelag og sønnafjells var involvert i bergverksnæringen. Nå skal vi se på hvordan arbeidet var organisert, og hvor interesserte bøndene var i denne tilleggsnæringen. Var arbeidet for verkene tvangsarbeid, eller var det noe de påtok seg frivillig? Og hvordan ble betalingen fastsatt?

Disse spørsmålene har vært omdiskutert. To syn, det positive og det negative, har stått mot hverandre. Det negative synet framhever privilegiene, tvangen og de "lave priser". Det andre synet legger mer vekt på den positive økonomiske betydningen kjørselen og leveransen hadde for bygdene.¹² Det

negative synet har sterk tradisjon i norsk historiografi.

Flere historikere har karakterisert sirkumferensarbeidet som tvangsarbeid. Dette er formelt sett riktig. Ifølge privilegiene var arbeidet en plikt, og verket skulle fastsette prisene. Men det avgjørende må være hvordan systemet virket i praksis. Og her kan det lett oppstå uenighet. Undersøkelser av ulike verk viser at privilegiene ble anvendt ulikt og at forholdet til bøndene varierte. Det var blant annet forskjeller i tvangselementet, i organiseringen av arbeidet, i priser og i måten disse ble fastsatt på, og endelig var det endringer over tid.

Helhetsinntrykket av de senere års verksundersøkelser fra 1700-tallet er at det i praksis viste seg vanskelig å håndheve privilegiene og organisere et effektivt bondearbeid ved bruk av rene maktmidler, og særlig ikke der det var konkurrense med trelasthandelen om utnyttelsen av gårdenes råstoffer og arbeidskraft. Arbeidet ble mange steder ordnet ved frivillige avtaler, og bøndene visste hvilke midler de skulle ta i bruk for å fremme sine interesser.¹³

Ved Sølvverket forekom tvang i visse perioder og ved visse typer kjørsel, men storparten av arbeidet ble organisert av verket på frivillig grunnlag og ved ulike grader av markedstilpassning og forhandlinger. En vanlig form var forpaktning, der prisen ble fast-

satt gjennom tosidige forhandlinger. Forpaktning skjedde også i form av anbud, der bøndene konkurrerte om å få anslaget. Dette var et rent markedsprinsipp med konkurranse. Mye av pliktarbeidet ble organisert av bøndene selv, og på eget initiativ. De betalte andre for å gjøre arbeidet, og de viderehandlet med kjørselsoppdrag. På tross av at utgangspunktet var pliktarbeid og privilegier, ble det i høy grad markedsmekanismene som rådde. Hovedparten av arbeidet skjedde til markedspriser, og prisene ble fastsatt ved forhandlinger eller i konkurranse bøndene imellom. Slik ble verkets behov for bøndenes produkter og tjenester mer et prisspørsmål enn et spørsmål om anvendelse av maktmidler.¹⁴

Ved kobberverkene og ved jernverkene i Agder var arbeidet organisert på annen måte, og tvangselementet var kanskje mer framtrødende, særlig når det gjelder Agder. I all fall er det det aspektet historikerne har lagt mest vekt på. Dette skal vi komme tilbake til. Fritzøe jernverk i Larvik grevskap i Vestfold var et unntak. Bruken av privilegier og tvang var utpreget og lønningene var forholdsvis lave, men her var også forholdene helt spesielle som følge av grevskapsrettighetene. I Jarlsberg grevskap, der det ikke var et slikt press, måtte verkene derimot betale bøndene markedspris. I sin *Vestfolds historie* er Øystein Rian altså "pessimist" når det gjaldt Larvik grevskap og "optimist" når det gjaldt Jarlsberg.¹⁵

Det var et gjensidig avhengighetsforhold. Bergverkene var helt avhengig av ytelsene fra bøndene, som igjen var avhengig av inntekter. Ved kobberverkene og i Buskerud, Telemark og Vestfold har vi flere eksempler på bøndenes aktivitet og samarbeid. De krevde bedre betaling og fremmet sine interesser ved klager, streik og andre former for prispress. Noen ganger vant de fram, andre ganger ikke. Verkene konkurrerte ofte, dels med hverandre og dels med trelasthandelen, om gårdenes skogressurser og arbeidskraft. Dette lærte bøndene å utnytte, og verkene erfarte at de i lengden ikke kom langt med tvang.

Gårdbrukerne påtok seg frivillig arbeid for verkene når de kunne få en "rimelig" pris, eller når det ikke var andre og bedre alternative inntektsmuligheter. Noen ganger ble det levert mer kull enn det pliktige og andre ganger mindre, slik som ved Froland verk på Agder. Tre gårder i Mykland produserte i en årrekke betydelig mer kull enn det pålagte, trolig fordi de ikke hadde andre muligheter for inntekter. De leverte forøvrig ikke av økonomisk "nødvendighet", for familierne satt i gode kår. På den annen side oppfylte verkets bønder ikke leveransen over flere år, sannsynligvis ble de tvunget til å øke den.¹⁶ Bøndene i Trøndelag var så sterkt interessert i å levere kull at de kranglet om å få levere til Røros. Fra å ha vært en plikt til levering ble det etter hvert betraktet som en rett. Men ulike former for

kjøring så de på som en pest og plage fordi betalingen var dårlig. I Selbu forsøkte bøndene selv å holde kobberdriften i gang i 1730-årene, da eierne gav opp å få driften lønnsom.¹⁷

I Eiker søkte gårdbrukere i 1711 om å bli lagt under sirkumferensen til Sølvverket. Ove Bjarnar viser hvordan en gruppe i denne bygda i høy grad utnyttet de ulike markedsmulighetene. Gårdbrukerne tok frivillig arbeid for flere verk og bygget opp et komplisert entreprenørsystem med underkjørere. Og de utnyttet muligheten til å presse prisene opp som følge av konkurransen om ressurser og arbeidskraft mellom verkene. Samtidig deltok de i trelasthandelen. Konkurransen mellom bønder om oppdragene var vanlig, og det forutsatte at de hadde ideer om "markedspriser".¹⁸ Eiker er et klart eksempel på hvordan bønder frivillig utnyttet de ulike markedsmulighetene og benyttet seg av prispress når anledningen bød seg. Og dette gjorde de uten at det var økonomisk "nødvendig". Men det motsatte var også tilfellet. Gårder eller bygder ble økonomisk avhengige av verket, fordi det ikke var andre inntektsmuligheter. Denne situasjonen kunne verket utnytte til prispress.

Hvilke tvangsmidler hadde så verkene?

De fleste jernverk og kobberverk hadde provianthus, der bønder og arbeidere kunne kjøpe korn og mange andre varer og handle på kreditt, dersom løn-

nen ikke strakk til. Verkene forskoterte dessuten allmuens skatter og gav ofte lån til ulike formål. Verket kunne altså fungere som en form for bank, i en bankløs tid. Tilsvarende system var også vanlig innen trelasthandel og fiskehandel, der bøndene stod i handelsrelasjon til en fast kjøpmann. Men ved Sølvverket var det annerledes, det hadde ikke provianthus eller forskotterte skatter eller gav lån. Tvertimot, det hendte at verket ikke klarte oppgjøret og kom i gjeld til bøndene. Det skjedde også andre steder.

Kreditsystemet og gjeldsbinding har vært omdiskutert. Noen historikere vektlegger de negative sidene. Verkene bandt gårdbrukerne i form av gjeldstrykk, noe som de var interessert i for å sikre seg trekull. Gjennom økonomisk press fikk de avhengige bønder som leverte tilstrekkelig og billige kull og som dermed stod svak i prisforhandlinger. Dessuten kunne verkseierne ta stor avanse i provianthuset.¹⁹

Historikere med et mer positivt syn vil si seg enige i at gjeldsbinding var et økonomisk maktmiddel som verkseiere nyttet seg av. Men de legger vekt på at kreditten skapte et gjensidighetsforhold som også allmuen hadde fordeler av. Kreditten hjalp bondefamiliene gjennom uår og vanskelige tider, og de slapp problemer med skattebetalingen. Trolig klarte disse familiene seg bedre i nødsår enn de som bare

drev åkerbruk og februk. Ved Sølvverket forekom ikke gjeldsbinding; her ble bøndene stimulert til innsats med priser og frivillige avtaler. Verket fikk da også sine kull. Flere historikere understreker at bergverkene foretrakk frivillighet basert på rimelig betaling framfor økonomisk tvang. Alle-rede fra midten av 1600-tallet var tvangselementet lite framtreddende ved jernverkene i Telemark. Bergam-tet mente at frivillighet basert på rimelig betaling var den beste framgangsmåte for å få bøndene til å levere kull. Verkene begynte å lokke med bedre priser med det resultat at det ble levert mer kull enn det pålagte, og at større konflikter uteble.²⁰

I en årrekke på slutten av 1700-tallet skyldte allmuen i Bærum store beløp til jernverket. Bare få hadde penger til gode. Verket drev en rommelig kredittpolitikk, også overfor tvilsomme betalere, men det kalkulerte med å måtte avskrive gjelden for de "uvisse" betalere. Harald Winge understreker at jernverkseieren følte og praktiserte et paternalistisk husbondansvar for bygdebefolkningen, noe som var av stor betydning under den tids samfunnsforhold. Tvangselementet i gjeldsbindingen tillegger han mindre betydning.²¹ Ved kobberverkene var politikken derimot at det ikke skulle utleveres mer varer enn det var dekning for i arbeidslønnen. Og det var ingen press på å ta ut lønnen i form av proviant. I normale avlingsår ble størstedelen tatt ut i form av kontan-

ter, mens det ble kjøpt mye korn i nødsår.²² I det tvangspregede Larvik grevskap var det annerledes; her måtte brukerne ta imot dyr stangjern framfor kontanter. Vi har ikke full oversikt over hvordan det forholdt seg med gjeldsbindingen, og hvor stor del av inntektene som ble tatt ut i form av kontanter. Uten tvil varierte det fra verk til verk og trolig også over tid. Men mye tyder på at det ble tatt ut mer i kontanter enn tidligere antatt.

Svaret på våre innledende spørsmål må bli at tvang og frivillighet kunne eksistere side om side ved det enkelte verk. Undersøkelsene viser at verkene praktiserte sine privilegier forskjellig, og et viktig poeng her er at begge parter hadde bruk for hverandre. Knut Mykland har tatt opp spørsmålet om tvangsaspektet ved Froland verk på Agder. Han påpeker at forholdet mellom verket og bøndene kan ses fra to ulike sider.²³ Og det er vel nettopp det må vi gjøre. På den ene siden har vi det tvangselementet som lå i privilegiene, og på den annen side representerte leveransene en ny næringsvei som bondebefolkningen var interessert i fordi den gav pengeinntekter. Graden av villighet var et prisspørsmål.

Betydning

Hvilken betydning fikk da arbeidet ved bergverkene for bondehusholdet og bygdesamfunnet? Vi skal også her trekke inn andre attåttnæringsers innflytelse. Handelsnæringene var epo-

kegjørende for Norge, og deres innvirkning på bondesamfunnet, som er vårt tema, var så betydelige at vi her bare kan ta for oss noen momenter.

Kjønnsarbeidsdelingen ble påvirket, og dette var forutsetningen for at mennene kunne utnytte de nye arbeidsmuligheter. I bondesamfunnet gav de nye næringene først og fremst arbeid til menn. Men kvinner kunne også delta, for eksempel i kullproduksjonen som gjerne krevde flere personer.²⁴ Hovedprinsippet var likevel at mennene brukte vinteren og tiden mellom onnene i sommerhalvåret på seilskuten, i fiskebåten, i skogen eller på transportsleden, mens bondekona drev gårdsbruket sammen med barn, eldre og eventuelle tjenestejenter. Hun hadde stort ansvar for husholdsøkonomien, og i alle typer hushold var februket helt og holdent kvinnearbeid. I fiskerbondehushold og sjøfartsbondehushold hadde mannen for eksempel lite med gårdsdriften å gjøre. Arbeidsdelingen var tilsvarende i plasshusholdet. Helt opp til i dag har kvinner stått sterkt i norsk jordbruk, sterkere enn i Danmark. Yrkeskombinasjonen og kjønnsarbeidsdelingen betydde en jevnere sysselsetting året rundt for alle medlemmer i husholdet. Sesongarbeidsløshet som er kjennetegn for eldre tids internasjonale jordbruk, var det lite av i det norske bondesamfunnet.²⁵

I debatten om bergverkenes betydning er det blitt påpekt at gårdene

kunne ha tjent bedre penger på sine skogressurser uten bergverkene.²⁶ Innen skogsirkumferensen hadde verket førsterett til skogressursene, slik at gårdene ikke fritt kunne selge tømmer. Dersom verket hadde bruk for tømmer, fikk gårdene lavere inntekter enn de ellers kunne ha fått, da verkets priser gjerne lå lavere enn kjøpmennenes. Historikere med et mer positivt syn mener det var mer betydningsfullt at gårdene nå fikk utnytte sin skrapskog, små trær, til kull og ved, en skogressurs som det tidligere ikke var avsetning for. Fordelene var altså bedre ressursutnytting, ny inntektskilde og bedre utnytting av arbeidskraft og hestekraft. Og selv om betalingen skulle være "lav", så gav det inntekter som man ellers ikke kunne ha fått. Men det måtte slites for pengene, og det mer enn før.

De nye næringene gav levebrød til flere mennesker. Folketallet i landet ble fordoblet fra 1660-årene til 1801, men fram til midten av 1700-tallet skjedde det meste av veksten i det sønnafjellske og i kobberdistriktene nordafjells, mens Kyst-Norge nesten hadde stagnasjon. Og bosetningen ble utvidet, "...nu leve mange tusinde Siæle her i landet paa Stæder hvor icke nogen Siæl formedelst deres Ufrugtbarheds Skyld kunde, hvis her ingen Bergvercker vare".²⁷

Befolkningsøkningen førte til en sosial differensiering ved at stadig flere ble skjøvet ned i en ny underklasse, plass-

folk (husmenn). Plassfolk fikk leie et jordstykke eller hus hos en gårdbruker mot å arbeide på gården for leien og ellers spe på inntekten fra plassjordbruket med ulikt arbeid. Plassfamiliens pliktarbeid på gården varierte. Mange plassmenn hadde selvstendig arbeid i de nye næringer, men kanskje vel så mange fikk seg arbeid indirekte, nemlig gjennom gårdbrukerne. I den eldre norske bondeøkonomien spilte lønnsarbeid en avgjørende rolle. Familiebruket som dominerende form hører til i det moderne jordbruket.²⁸ Leid arbeidskraft gav gårdene større sjanse til å utnytte de muligheter som markedsproduksjonen representerte, mange la da også opp sin produksjon etter dette.²⁹

Gårdbrukerne leide tjenestefolk, plassfolk eller dagleiere som for eksempel utførte gårdens arbeid for bergverket. Man kan da lure på i hvilken grad bøndene profiterte på arbeidskraften sin. Gårdene rundt Selbu kobberverk lånte tjenestedrengene sine ut til verket mot en fast godtgjøring. I 1747 var 60 prosent av gruvearbeiderne drenger. Men noen bønder betalte ikke den lønn de hadde avtalt med tjenerne sine, slik at arbeidsinnsatsen ble dårlig. Verket måtte true gårdbrukerne med at de ikke fikk sin lønn dersom de ikke betalte det de var blitt enige med drengene om.³⁰ Den økonomiske virksomheten hos kornbøndene på Hedmarken var helt og holdent basert på leid arbeidskraft (se nedenfor). De driftige fiskebønder i

Haram prestegjeld på Sunnmøre satset på større tjenerhold for å øke inntektene, og de lokket med bedre lønninger enn andre steder.³¹ Også på Eiker var leid arbeidskraft en forutsetning for gårdenes store engasjement i attåttnæringene, og mange bønder tjente godt med penger på virksomheten. På den annen side var det så store arbeidsmuligheter i distriktet at det må ha vært konkurranse om arbeidskraften. Vi finner plassfolk i alle mulige yrkeskombinasjoner, og noen av disse hadde også god økonomi.³² Det tyder på at den store etterspørselen etter arbeidskraft i dette aktive distriktet førte til lønnsøkning og dermed bedre levekår for arbeidsfolk. Dette skjedde i all fall i Haram. Vi savner flere undersøkelser både når det gjelder spørsmålet om lønnsøkning og om bøndenes fortjeneste av arbeidsfolka sine. Sammenhengen mellom utbredelsen av plassvesenet og attåttnæringene er heller ikke helt klarlagt.³³ Momentet med leid arbeidskraft er trukket inn i den teoretiske debatten om norsk bondeøkonomi.³⁴

De nye næringene fikk betydning for andre bondehushold enn verksbønder. De som ikke var involvert i disse næringene, satset i stedet på produksjon av landbruksvarer til et voksende innlandsmarked. Bondehusholdenes spesialisering førte til økende handel med jordbruksvarer bygdene imellom, og byer, bergverker og markedsplasser ble store avtakere.³⁵ Regioner og

bygder ble integrert i en regional arbeidsdeling og et regionalt handelssystem med ferdselsveier langs vassdrag, over fjell og gjennom daler.³⁶

Bergverkene, særlig Kongsberg, Røros og Kvikne, fikk store ringvirkninger. Foruten byttehandel bygdene imellom drev bøndene på Sunnmøre og Møre og i Romsdal langdistansehandel med krøttervarer og fisk med Røros og Kvikne, Trondheim og Bergen og med markeds plasser.³⁷ Avstandene virket ikke avskrekkende, helt fra Sogn på Vestlandet ble det på 1700-tallet ført betydelige leveranser av smør til Røros.³⁸ Fra Vestlandet kom bøndene på ukelange reiser over fjellet med slaktefe, smør, ost, tresko og talg (til belysning i gruvene) til Kongsberg, Drammen og Christiania.³⁹ Vi vet at innlandshandelen var omfattende og at den må ha vært lønnsom og gitt gode inntekter, men vi har få opplysninger som gir eksakt dokumentasjon. 43 bønder fra Hardanger på Vestlandet leverte i året 1744 til sammen 16,2 tonn talg til Kongsberg sølvverk, og dette var mer enn det kvantum som var avtalt på forhånd. For dette fikk de utbetalt 2700 riksdaler. Hardingene konkurrerte om å få levere talg, for de hadde "...Overhang til at komme i Drift og at fortjene sig en Skilling, om muligt".⁴⁰ Hvis vi tenker oss at hver kløvhest var lastet med 160 kg talg på den 300 km lange strabisiose strekningen over fjellet til Kongsberg, kan vi lettere forstå ikke bare omfanget av handelen, men også

bøndenes engasjement og deres økonomiske interesser.

I tillegg til handelen med bergverkene må vi naturligvis fremheve handel med byene, spesielt med Bergen, som var det største lokale marked i Norge. Gårdene på det sentrale Vestlandet som var forholdsvis små, tilpasset jordbruksproduksjonen og kostholdet til etterspørselen på Bergensmarkedet. På begynnelsen av 1700-tallet kan ca. 30 prosent av den samlede matvareproduksjon i Nord- og Midhordland ha gått til markedet, og dette var tilstrekkelig til å forsyne bergenserne med krøttermat. Noe gikk også til eksport.⁴¹

Endelig skal vi ta for oss et distrikt preget av storgårder som baserte sin økonomiske virksomhet på markedsrettet salg av jordbruksvarer, nemlig Hedmarken fogderi på østsiden av Norges største innsjø, Mjøsa.⁴² Dette fogeriet var det eneste på Østlandet der næringsgrunnlaget på 1700-tallet ensidig var basert på jordbruk. Store gårder med landets beste åkerjord utviklet fra midten av 1600-tallet og framover et spesialisert handelsjordbruk med korn, brennevin og til dels tekstiler som de viktigste salgsvarene. Virksomheten var basert på leid arbeidskraft, plassfolk og tjenere, og for å kunne utnytte markedets muligheter ble arbeidsplikten for plassfamiliene etter hvert utvidet. I Danmark reagerte godseierne tilsvarende ved å skjerpe hoveriet for sine festebønder.

Distriktet ble indirekte integrert i handelsnæringene bergverksdrift og trelast. Europeisk etterspørsel og konjunktorene i disse næringene skapte ringvirkninger for kornproduksjonen på Hedmarken. Gode tider for trelastnæringen slo ut i større etterspørsel etter korn fra skogsbygdene, som da la mindre vekt på jordbruket for i stedet å tjene penger på skogen. Varene ble avsatt på Røros og til dels Kongsberg, på ulike årlige markedsplasser, i byene Christiania og Trondheim og til skogbruksbygder. Hvor mye korn ble solgt? Omkring 1800 solgte fogderiet omkring 30.000 tønner korn. Dette tilsvarer årsforbruket for 10.000 personer. Det vil si at hedmarkingene kunne dekke kornbehovet til Christianias befolkning. Beregnet etter en middelpriis på fire riksdaler tønna blir inntekten 120.000 riksdaler. Gårdenes totale offentlige utgifter kom på 35.000 riksdaler. Gårdbrukerne høstet fortjenesten av arbeidsfolkens innsats. Overskuddet ble brukt på to hovedområder: til bedring av levestandarden og til investering i gårdsdriften for å fremme produksjonen. De som tjente godt på virksomheten, drev dessuten med pengeutlån.

Innlandshandelen forekom dels som byttehandel og dels som kontanthandel. Storparten av handelen skjedde uten fordyrende mellomledd, da bøndene for det meste selv stod for omsetningen. Men vi bør kanskje understreke at omsetningsformen varierte. Noen bønder slo seg opp som handels-

menn ved oppkjøp av varer og slaktefe. Kvinnene stod for en meget stor del av vareproduksjonen, og vanligvis drog mannfolka på handelsreise, mens kvinnene ordnet opp med gården hjemme. Innlandshandelen og den regionale arbeidsdelingen er forholdsvis lite utforsket, her venter mange oppgaver for granskere.

La oss nå se på hvor store inntekter verksbøndene hadde.

Ved kobberverkene var inntektene større enn verdien av kornproduksjonen, og de var langt høyere enn skattene. I 1750-årene var utbetalingene omkring 150.000-160.000 riksdaler årlig. Dette tilsvarer i verdi til mer enn den samlede kornproduksjon i hele Trondhjem stift og til 55-60 prosent av de ordinære årlige skatteinntektene fra hele Norge i tiden 1760-1779. I Strinda og Selbu fogderi var de årlige skatteinntektene 1760-1779 omtrent 60 prosent av de årlige utbetalinger til bergverksarbeidere og bønder. I kobberverksbygda Selbu, der alle voksne menn arbeidet for verket, sildret det i gjennomsnitt fem riksdaler ut til hver person i bygda i 1722, det tilsvarer halvannen kuverdi.⁴³

Ved Sølvverket er det gjort beregninger for 1744. Utbetalingene til sirkumferebøndene tilsvarte omtrent omsetningsverdien av kornproduksjonen i Buskerud amt. Til dette må vi bemerke at i de fleste bygder var februk

viktigere enn åkerbruk. Sammenligningen med skattene viser at de samlede skattebetalingene kun lå på en fjerdedel av de samlede kjørselsinntekter i hele arbeidsirkumferensen. I Numedal og Sandsvør betalte f.eks. kjørselsbøndene i gjennomsnitt 3 riksdaler årlig i skatt pr. bruk, mens kjørselsinntektene fra Sølverket utgjorde ca. 39 riksdaler pr. bruk. Den gjennomsnittlige inntekten pr. bruk varierte bygdene imellom fra 7 til 53 riksdaler. Også innen bygdene var inntektene ulikt fordelt. I Eiker hadde de største gjøpeldrivere (gjøpeldriving = hestevandring) en årsinntekt på 240 riksdaler, flere hadde over 100, mens den laveste inntekt lå på to riksdaler.⁴⁴

Ved Froland verk på Agder var utbetalingen for kulleleveranser i 1769 til bøndene i Mykland det tredobbelte av det de betalte i skatt. Inntekten av kulleleveranser for samtlige 500 bønder ved verket er anslått til 15.000 riksdaler. Dette blir i gjennomsnitt 30 riksdaler. Men Gustav Sætra mener at slike regnestykker blir skrivebordsnotater, for i praksis fikk inntektene ikke den økonomiske betydning som tallene skulle tyde på. Grunnen var kreditthandelen. Men likevel ble det da noe igjen til korn, salt, brennevin og tobakk.⁴⁵

Økonomiske mentaliteter

Det kan ikke herske tvil om at inntektene fra attåtåneringene må ha hatt stor økonomisk betydning, både

for det enkelte hushold og for de berørte bygdesamfunn. Øystein Rian har anslått verdien av hele den norske eksporten omkring midten av 1600-tallet. Når vi deler den inntekt som tilfalt bøndene på alle bondehushold dreier det seg om 20 riksdaler til hver familie.⁴⁶ Et så grundig regnestykke er ikke gjort for 1700-tallet,⁴⁷ men beløpet vil bli betydelig høyere, og det vil være mer igjen, når skattene er betalt. Vi trenger flere undersøkelser som kvantifiserer den økonomiske betydningen for husholdene. Men hva gikk inntektene fra de markedsorienterte næringene til, og hva var siktemålet med den økonomiske virksomheten?

Inntektene ble anvendt på tre hovedområder. For det første til nødvendige utgifter, slik som skatter og offentlige avgifter, jordleie, renter og subsistensvarer. For det andre ble det kjøpt luksuspregede varer og statussymboler og boligstandarden ble forbedret. Denne form for anvendelse av overskuddet tok sikte på å høyne levestandarden og statusen. For det tredje ble overskuddet investert i driftsmidler med sikte på høyere inntekter eller samlet opp som kapital med tanke på senere investering. Inntektenes størrelse og anvendelsen av overskuddet – og dermed motivet for den økonomiske virksomheten – varierte ikke bare over tid, men også geografisk og fra hushold til hushold.

Gjennom flere hundre år har norske bondehushold produsert både til eget

forbruk og for markedet. Pengeinntekter var nødvendige for å kunne betale offentlige krav og for å tilfredsstille grunnleggende behov. Historikerne har ført til dels harde debatter om norsk bondeøkonomi gjennom flere tiår, og den er enda ikke slutt. De har ulike oppfatninger av flere sentrale sider ved den eldre bondeøkonomien, men her kan vi bare ta opp et par momenter.

Man er enige om at det ble drevet markedsrettet produksjon. Uenigheten gjelder omfanget av markedsori-

I bygdene nær Bergen ble overskuddet av handelen investert i sølv. Det gav både trygghet og status. Foto fra Billedsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Bergen.

enteringen, altså hvor sentralt markedssektoren stod i bondeøkonomien. Det andre diskusjonstemaet, som har sammenheng med det første, gjelder spørsmålet om hvor interessert bøndene var i å utnytte de mulighetene som markedsproduksjonen medførte, altså deres motiver og økonomiske mentalitet. Spørsmålene kan presiseres slik: Når skjedde overgangen fra en subsensorientert økonomisk tenkemåte til en mer kapitalistisk tenke- og handlemåte, der bondeøkonomien var strategisk tilpasset markedet? Ble mulighetene for økt markedsorientert produksjon utnyttet når rammebetingelsene var til stede, eller skjedde dette bare under en eller annen form for press? Var bøndene sedvanebestemte og innstilt på stabilitet, slik at de trakk seg tilbake når de grunnleggende behov var dekket, eller var de dynamiske og søkte etter høyest mulig inntekt for å legge opp kapital eller for å reinvestere? Omkring disse spørsmålene går debatten.⁴⁸

Siden vi har få kilder som uttrykker noe bestemt om bøndenes motiver for den økonomiske virksomheten, må vi trekke våre konklusjoner dels på grunnlag av hvordan bøndene reagerte og dels på grunnlag av formuesutviklingen. På bakgrunn av foreliggende forskning vil jeg hevde at bøndene ønsket å forbedre levestandarden og trolig siktet mot å overlevere gården til neste generasjon i bedre stand enn de selv overtok den. Derfor ble mulighetene for markedsorientert produksjon

utnyttet, når rammebetingelsene var til stede. Drivkraften var da bedre levekår og status, og ikke ytre press.

Ovenfor har vi sett at på 1700-tallet lå inntektene i mange bondehushold langt over de utgifter som måtte til for å dekke grunnleggende behov og nødvendige utlegg. Dette gjelder først og fremst hushold i Trelast-Norge, Bergverks-Norge og Sjøfarts-Norge, her var formuesframgangen større som følge av bedre rammebetingelser enn i store deler av Kyst-Norge.⁴⁹ Denne forskjellen kan trolig føres tilbake til 1600-tallet.⁵⁰ Også områder med utstrakt innlandshandel hadde overskudd. Overskuddet avspeiler seg i økende forbruk av luksuspregede varer (tobakk, te, kaffe, danske bolsterdyner, indiske bomullsstoffer), i statussymboler (sølv, jernovner, kirkesleder, golvure) og i bedre boligforhold.⁵¹ Og særlig fra siste halvparten av 1700-tallet registrerer vi investering i driftsmidler, slik som arbeidskraft, gardkjøp, skogkjøp, nye driftsbygninger, jernredskaper, jordforbedring og så videre. Denne form for re-investering slo særlig sterkt ut i bygder, eller mer presist i hushold der mulighetene for markedsrettet produksjon var gunstige. For eksempel slik som på korngårdene på Hedmarken, hos de allsidige gårdbrukere på Eiker og hos fiskebøndene i Haram prestegjeld på Sunnmøre. Flere Eiker-bønder fikk så stort overskudd av kjørsel, jordbruk og skogbruk at de investerte i lokal småindustri. Dette er klare ek-

sempler på dynamiske bygdesamfunn med høy grad av markedsintegrering, og der det skjedde en endring i den økonomiske mentaliteten. På den annen side har vi bygdesamfunn som ikke hadde så gunstige forutsetninger for markedsrettet produksjon. Slike samfunn vil derfor framstå som mer eller mindre sedvanebestemte og stabile. Men det gir oss ikke grunnlag for å hevde at dette var en ønsket og villet situasjon.

Så har vi spørsmålet om bøndene gikk inn i markedsrettet produksjon av fri vilje, eller om staten med sin merkantilistiske politikk tvang dem til å bli markedsorientert?

Denne problemstillingen reiser Gustav Sætra i sin artikkel om markedsøkonomien på Agder. Han mener at den aktive stat klarte, gjennom krav om større skatter og håndlegging av bøndenes arbeidskraft i de nye næringene, å tvinge bøndene til å bli markedsorienterte, de gikk altså ikke inn av fri vilje.⁵² Til dette kan det bemerkes at bøndene fra 1500-tallet engasjerte seg frivillig i trelasthandelen. Det kan for øvrig påpekes at de skjerpet kravene ble en spore til innsats og førte til dynamikk i økonomien. Øystein Rian har reist dette betimelige spørsmålet: "Kan det ha vært slik at jo mer bøndene ble presset, og jo flere arbeidsmuligheter som åpnet seg for dem, jo mer tilbøyelige ble de til å prioritere arbeid framfor fritid og stifte familie tidlig framfor å vente til det

høvde (passet) sett ut fra slektens strategi?”⁵³

Norske historikere som har arbeidet med eldre bondeøkonomi har vært mer opptatt av empiri enn teori. Debatten har vist at det er behov for større teoribevissthet og en teoriavklaring. Ikke minst er forklaringsmodeller fruktbare når vi skal tolke våre empiriske observasjoner.

Arnved Nedkvitne har i sitt store arbeid om norsk fiskebondeøkonomi prøvet to modellers relevans ved å konfrontere dem med sin empiri. De to forklaringsmodeller er delvis skissert i innledningen til denne artikkel. Nedkvitne konkluderer med at førindustrielle fiskerbønder “...handlet etter to ulike “økonomiske mentaliteter” alt etter som de produserte for eget forbruk eller for salg. I det første tilfellet gjaldt det å tilfredsstille et bestemt behov, hverken mer eller mindre. I det andre tilfellet ønsket de høyest mulig produksjon fordi behovet deres for kjøpevarer var ubegrenset. Den “økologiske” og “klassiske” modellen kaster lys over to økonomiske mentaliteter som fantes side om side i hodet på hvert enkelt fiskerbonde.”⁵⁴

Det er nå tid for en konklusjon. Overgangen fra naturalhusholdsøkonomi til pengeøkonomi har pågått helt opp mot vår egen tid. Omformingen av en subsistensorientert tenkemåte til en tenke- og handle-

måte, der bondeøkonomien var styrt av markedet skjedde gradvis og til forskjellig tid i forskjellige deler av landet. Ja, ikke bare innen den enkelte bygd kan vi finne ulike økonomiske mentaliteter på samme tid, men også inne i hodet på den enkelte bonde. Denne variasjonen i økonomiske mentaliteter har sammenheng med næringsmangfoldet og de store forskjeller i rammebetingelsene. Forskningen framover må ta utgangspunkt i dette. Atle Døssland og Ragnar Myking har gjort seg tanker om veien videre.⁵⁵ De påpeker at vi må “... finne fram til de faktorer som over tid var i stand til å endre den økonomiske tenkemåten til aktørene, og vi må utvikle en teori som kan ta opp i seg slike endringsfaktorer... Innfallsvinkelen bør trolig være en aktørmodell der det enkelte husholdet gjør individuelle strategiske valg basert på den kunnskapen de har tilgang til og ut fra de mål de mener seg best tjent med. Endrete rammevilkår forklarer da endret oppførsel hos aktørene.” Det siste finnes det for øvrig flere eksempler på i *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*.

Jeg tror at en vesentlig grunn til at historikerne har ført så langvarige og heftige diskusjoner, har sammenheng med det store mangfoldet i eldre norsk bondeøkonomi. Enhver kan finne observasjoner som kan underbygge sin egen forklaringsmodell. Men mye tyder på at vi nå er i ferd med å sette kjepphestene på stallen.

NOTER

1. *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, red. Anna Tranberg og Knut Sprauten, Oslo 1996 (forkortes senere NBØ 1996), s. 7-11.
2. Om norsk utenrikshandel og dens betydning på 1600-tallet, se bl.a. Øystein Rian: "Norsk utenrikshandel i krigenes Europa i 1600-årene", *Søfart Politik Identitet. Festskrift til Ole Feldebæk*, Kbh. 1996, s. 117-126.
3. Ole Feldebæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Herning 1993, s. 71ff.
4. NBØ 1996 (se note 1).
5. Følgende artikler fra NBØ 1996 er benyttet i dette kapittel: Ove Bjarnar: "Marknadens posisjon – Økonomien hos Eikerbøndene ca. 1650-1850", s. 31-46, og Bjørn Ivar Berg: "Bergverk og bondeøkonomi i Buskerud, Vestfold og Telemark", s. 47-63, og Gustav Sætra: "Markedsøkonomi i Agders bygder 1650-1850", s. 64-81, og Knut Sprauten: "Bondeøkonomi og koparverka nordafjells 1720-1760", s. 135-148.
6. NBØ 1996, Berg (se note 5) s. 52, 60.
7. Sverre Steen: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bind VI, Oslo 1932, s. 244. Antall verksbønder er visst ikke kjent.
8. NBØ 1996, Sætra (se note 5) s. 78-80.
9. Knut Mykland: "Sirkumferensbonden", *Jernverk på Agder*, Agder Distrikthøgskoles skrifter 1986:3, s. 52, Kristiansand.
10. Harald Winge: *Asker og Bærum til 1840*, Oslo 1983, s. 270-274.
11. *Norsk økonomisk historie*, red. Ståle Dyrvik m.fl., Oslo 1979, s. 174 (forkortes senere NØH 1979).
12. Bjørn Ivar Berg: *Riksdaler på sledeføre. Hestekjørsel ved Kongsberg sølververk i første halvdel av 1700-tallet*, hovedoppgave, Universitetet i Oslo 1982 (trykt), s. 1-5, 304-311.
13. NBØ 1996, Berg (se note 5) s.50
14. NBØ 1996, Berg s. 50-55, og Bjarnar s. 35 (se note 5).
15. Øystein Rian: *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671-1821*, Vestfold fylkeskommune 1980, s. 251-256, 302-303.
16. Mykland 1986 (se note 9).
17. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 137-138, 142.
18. NBØ 1996, Bjarnar (se note 5).
19. Ingeborg Fløystad: "Jernproduksjonen på 1700-tallet, noen data og problemer", *Historisk tidsskrift* (norsk) 61. bind, 4/1982, s. 360-382, og Anne-Hilde Nagel: *Privilegiene til Froland verk*. Hovedoppgave, Bergen 1974, og samme: "Ekspropriasjon og tvangsarbeid. Et jernverk blir til", *Jernverk på Agder*, Agder Distrikthøgskoles skrifter 1986:3, s.7-48., Kristiansand, og samme: "Opphevelsen av bøndenes pliktarbeid for de norske bergverkene", *Historisk tidsskrift* (norsk), 66. bind, 4/1987, s. 496-511, og NBØ 1996, Sætra (se note 5) s. 80-81.
20. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 147, og Berg (se note 5) s. 50, 62, og Øystein Rian: *Den nye begynnelsen 1520-1660*, Aschehougs Norgeshistorie, bind 5, Oslo 1995, s. 202-203, og Øystein Rian: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, Oslo 1997, s. 364-366, 384-387, og NØH 1979 (se note 11), s. 174, 249.

21. Winge 1983 (se note 10), s. 274-278 .
22. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 139-142.
23. Mykland 1986 (se note 9).
24. Jan Martin Larsen: "Det var køltrafikken som heldt liv i dom", *Årbok for Norsk Skogbruksmuseum*, Elverum 1996, nr. 14, 1993-1996, s. 109.
25. NØH 1979 (se note 11), s. 246.
26. Berg 1982 (se note 12) s. 310, og Mykland 1986 (se note 9) s. 64-67.
27. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 146.
28. Stein Tveite: "Lunden, Chayanov og familie-bruket", *Heimen* 1/1997, s. 57-58.
29. Se Tranberg (se note 36), Bjarnar (se note 5) og Døssland (se note 36) i NBØ 1996.
30. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 136.
31. NBØ 1996, Døssland (se note 36), s. 134.
32. Ove Bjarnar: *Eikers historie*, bd III, Øvre og Nedre Eiker kommuner 1994, s. 166-171.
33. Ståle Dyrvik: "Husmannsvesenet i Norge – regionale mønster", *Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid*, red. H. Damgaard og P.G. Møller, Odense 1989, s. 93-105.
34. Stein Tveite: "Lunden, Chayanov og familie-bruket", *Heimen* 1/1997, s. 57-58 og Kåre Lunden: "Norsk bondeøkonomi i "førindustriell tid", *Heimen* 3/1996, s. 235-247.
35. Stein Tveite: *Jord og gjerning*, Kristiansand 1959, s. 31-72. Gjenoptrykt i utvalg som *Norsk landbrukshistorie*, Ås 1975. Tveite skisserer her grunntrekkene i regional arbeidsdeling og handel, og Rian 1995 (se note 20), s. 196-197 .
36. NBØ 1996, Anna Tranberg: "Forretningsjordbruk på Hedmarken før 1850", s. 13-30; Birger Lindanger: "Bønderne har temmelig Indsigt og Skjøn". Bondeøkonomi på Nord-Jæren på 1600- og 1700-tallet", s. 82-95; Ragnar Myking: "Byen og omlandet. Vest-landsk hushaldsøkonomi på 1600- og 1700-tallet", s. 96-116; Atle Døssland: "Økonomi og marknad i Møre og Romsdal på 1700-tallet", s. 117-134. Se også Døssland og Myking: "Meir om norsk bondeøkonomi", *Heimen* 1/1997, s. 59-62.
37. NBØ 1996, Døssland (se note 36), s. 128-130.
38. Arnfinn Kjelland: "Ljåen eller krøttermølen?", *Innsikt og Utsyn. Festskrift til Jørn Sandnes*, Skriftserie fra Historisk institutt, nr. 12, Trondheim 1996, s. 272.
39. NBØ 1996, Myking (se note 36), og Berg (se note 5), s. 61.
40. Berg 1982 (se note 12), s. 282-284.
41. NBØ 1996, Myking (se note 36), og Døssland og Myking, *Heimen* 1/1997 (se note 36), s. 59-60.
42. NBØ 1996, Tranberg (se note 36), s. 13-30, og samme: *Korn og klasseskille. Ringsakboka bind III, 1660-1840*, Brøttum, Ringsaker og Veldre historielag 1993.
43. NBØ 1996, Sprauten (se note 5), s. 145.
44. NBØ 1996, Berg (se note 5), s. 56, og Bjarnar (se note 5), s. 33.
45. NBØ 1996, Sætra (se note 5), s. 80-81.
46. Rian 1995 (se note 20), s. 197-198.
47. NØH 1979 (se note 11), s. 174.
48. For nærmere orientering, se NBØ 1996 (se note 1), s. 7-11 og noter med henvisning til tidligere debatt, særlig note 1. Se også Anna Tranberg: "Kremmerånd på Hedmarken", *Heimen* 3/1992, s. 172-179, og merknad fra Kåre Lunden: "Bondeøkonomi og kræmarånd", *Heimen* 1/1993, s. 54-55. *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, 1996, har hittil (september 1997) utløst følgende reaksjoner: Kåre Lunden: "Norsk bondeøkonomi i "førindustriell tid", *Heimen* 3/1996 s. 235-245 (anmeldelse), og Anna Tranberg og

- Knut Sprauten: "Norsk bondeøkonomi i "førindustriell tid" – en replikk", *Heimen* 4/1996, s. 311-312, og Stein Tveite: "Lunden, Chayanov og familiebruket", *Heimen* 1/1997, s. 57-58, og Atle Døssland og John Ragnar Myking: "Meir om norsk bondeøkonomi", *Heimen* 1/1997, s. 59-63, og Kåre Lunden: "Alfred Marshall og økonomisk teori: dogmer eller hjelpemiddel?", *Heimen* 3/1997, s. 203-218, og Kjell Haarstad: "Kornharpen var et typisk eksempel..." Innovasjoner i norsk landbruk på 1800-tallet", *Innsikt og Utsyn. Festskrift til Jørn Sandnes*, Skriftserie fra Historisk institutt, nr. 12, Trondheim 1996, s. 254-264, og Sigurd Rysstad: "Norsk bondeøkonomi 1650-1850", *Historisk Tidsskrift* (norsk) 1/1997, s. 142-149.
49. Atle Døssland, *Heimen* 1/1997, s. 52, se også Arnved Nedkvitne: "Mens Bønderne seilte og Jægtene for." *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*, Oslo 1988, s. 548-49.
50. Rian 1995 (se note 20), s. 203.
51. NBØ 1996, se særlig: Tranberg (se note 36), s. 27-30, og Bjarnar (se note 5), s. 43-45, og Lindanger (se note 36), s. 94-95, og Myking (se note 36), s. 110-116, og Døssland (se note 36), s. 134-135, og Bottolfsen (se note 36), s. 159-168.
52. NBØ 1996, Sætra (se note 5), s. 64, 81. Sigurd Rysstad reiser spørsmål til denne oppfatningen i sin anmeldelse av NBØ i *Historisk tidsskrift* (norsk), 1/1997 s. 147-148.
53. Rian 1997 (se note 20), s. 462.
54. Arnved Nedkvitne: "Mens Bønderne seilte og Jægtene for." *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*, Oslo 1988. Kåre Lundens anmeldelse av boka i *Historisk tidsskrift* (norsk) 4/1992, s. 455-466, utløste en debatt mellom anmelder og forfatter, bl.a. om teori: A. Nedkvitne: "Hvordan bør en i dag skrive førindustriell bonde-samfunns historie?", *Historisk tidsskrift* (norsk) 4/1993, s. 504-511, og K. Lunden: "Korleis skrive eldre samfunnshistorie? Gjensyn med empiri, modeller og logikk", *Historisk tidsskrift* (norsk) 3/1994, s. 338-347. Sitatet er hentet fra HT 4/1993, s. 509.
55. Døssland og Myking: "Meir om norsk bondeøkonomi", *Heimen* 1/1997, s. 61-62. Tilsvaret fra Kåre Lunden: "Alfred Marshall og økonomisk teori: dogmer eller hjelpemiddel?", *Heimen* 3/1997, s. 203-218.